

Антоанета Алипиева, проф. д. н.
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

ЕТНИЧЕСКИТЕ ПРЕВРЪЩЕНИЯ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА БЕЛЕТРИСТИКА

(„Време разделно“ от Антон Дончев и „Калуня-каля“
от Георги Божинов)

Резюме. В националния разказ за турското робство думите „еничарин“ и „помак“ са кодови. Те са натоварени с абсолютния смисъл на злото. Станали обект на художествената фикция, тяхната рецепция често е подвластна на господстващи конюнктури, а не на историческата правда. „Еничарин“ и „помак“ са едни от най-услужливите етикети, целящи да поддържат жив мита за робството, върху който паразитират различни идеологически нужди. Последните включват етническото измерение като основа на търсените смисли. В лицето на няколко романа българската белетристика представя различни значения на тези исторически фигури, като вътквава автентичността им в определени културни модели.

Ключови думи: еничарин, помак, митът за турско робство

В епохата на глобализма, когато индивиди, етноси и ситуации губят характерност, губят и вяръност, и отговорност към ценности като Родина, идеология или традиционна култура, въпросът за конвертирането на една етническа идентичност в друга или съчетаването на много идентичности не е нито проблем, нито загуба на достойнство. Това е просто начин на живот, означен с определено понятие: ситуативен човек. Хората бързо се нагаждат към или се отказват от някакъв вид обвързаности, динамично преминават през живота, скачайки от роля в роля, не чувствайки гилотината на съвестта или задължителните норми на обществото. Времето на постмодернизма. И някога не е било по-различно, но моралът, религията, обществото, изобщо маркерите на принадлежност към даден колектив са имали силно влияние. През почти целия XX век етническото конвертирането се оценява като зло, като аморалност или предателство. Основна константа в българския живот през XIX век е принадлежността към българския етнос (макар това да е относителна категория най-вече в културологичен смисъл) и отклонението от него е проблем, чрез който се описва този тъй важен за нас период.

В епохата на Османската империя, послужила на нас, българите, да изковем националния си разказ, етническото конвертиране също е факт на деня, което е нещо обикновено за живота в рамките на тогавашното време. В житейски план личността се стреми към реализация и признание, или просто към улеснено битие чрез включване в конюнктурите. В обществения ракурс пренасочването към други, небългарски идентичности обикновено се свързва с ценности като образование, социални постове, идеологии, с исторически перспективи. Според Николай Аретов „българската възрожденска култура е в по-голяма степен възприемаща, отколкото излъчваща“.¹ Насилствената смяна на идентичност е далеч по-малкият случай, отколкото осъзнатото приобщаване към небългарски параметри.

Много произведения в новата ни литература възстановяват представата за Османската империя предимно чрез авторовата рецепция, а това по някакъв начин реставрира и определя предназначени гледни точки при реализирането на историческата проза, ползваща сюжети от тогавашното българско минало. Всеки един от историческите романи или сборник с разкази се появява в различен контекст, но мисълта за тяхното обединение идва от историческата фактология, която се интерпретира и в зависимост от господстващи конюнктури, и в зависимост от авторовата свобода, но често и с оглед на авторова неосведоменост. Така предпоставената теза говори, че идентичността и нейните преобръщания, влияния или колебания ще се наблюдават в рамките на етноса, който става важен за българите в Османската империя от XVIII век нататък. Ето едно обяснение, което и в тази статия ще важи като отправна точка:

Факт е, че на Балканите в определена степен „изтъняват“ границите между отделните етнически групи – поради продължителното живеене в земите на Османската империя и сравнително по-свободното движение на хора, стоки и капитали в рамките на тогавашните ѝ граници. Това позволява и по-сериозно културно взаимопроникване между отделните етнически и конфесионални общности, каквото е заимстването на културни традиции например. Независимо от това, всяка национална група запазва своята строга йерархия от архетипове, които оформят нейната идентичност. Нещо повече, въпреки че те постоянно общуват и обменят информация помежду си, в плана на националната им идентификация, особено през периода на формирането и изпълването със съдържание на понятието нация през XIX век, се стига до идеализирането на „своите“ и съответно – до приписването на всевъзможни негативи на „чуждите“.²

¹ АРЕТОВ, Н. *Българското възраждане и Европа*. София: Кралица Маб, 1995, с. 9.

² КАРАХАСАН-ЧЪНАР, И. *Национализмът на Балканите*. – *Либерален*

За да продължим подобна мисъл, ще очертаем кратко ситуацията на народите от Европейска Турция в самия край на империята. Демонизиращият етикет „балканизация“ е плод на два аспекта: на балканските конфликти и на разпалващите такива конфликти Велики сили.³ На финала на Източния въпрос балканските етноси се оказват не субекти, а обекти на употреба далеч след разпада на империята. Затова и щемпелите „българско“, „сръбско“, „гръцко“ и т. н. са доста условни. Преплитания, превръщания и разнопосочност бележат техните характеристики.

Мултинационалната Османска империя никога не е правила опит да слее намиращите се в нея народи в една нация. Централизираната султанска власт не се е безпокояла толкова от вътрешните национализми, колкото от чужденците, които в Източния въпрос всячески провокират локални неподчинения, чакайки империята да се сгромоляса. Султанът е „баща“ на всички поданици, а империята е наричана Отечество, включително и от българските вестници. Това не пречи на отделните национализми да виждат османското единство като наднационален съюз, чрез който могат да обслужат собствената си нация.⁴ Същата теза изказва и Мария Тодорова, според която бившите земи от Османската империя и до днес разкриват преплитания от всякакъв характер.⁵ Механизмите на преобръщане, смесване или попадане „между“ различности са напълно обичайни и законови при живот в мултинационална империя. Ще ги виждаме пресъздадени в българската проза през XX век до ден-днешен. По време на империята ислямът е детериторизиран, т. е. направен е опит той да излезе от автентичните си територии и да покрие и „чужди“ такива. Това неминуемо води до чести трансформации на етносите, на културните стереотипи, на социалните параметри, чиито същности са не дотам завършени, т. е. идентични.

Ще приемем безусловно тезата, че българският Ренесанс е „лишен от експериментална същност, лишен е от политическа алтернатива. И това е така, тъй като опитът в този модел е преминал успешно в политическата практика много преди те да се устремят към него“.⁶

преглед, 28.11.2012: <http://www.librev.com/index.php/prospects-europe-publisher/1862-2012-11-28-10-06-25>.

³ МАРКОВ, Г. „Балканизацията“. *Геополитическо явление в конфликтознанието*. София: Военно издателство, 2011, с. 5–6.

⁴ ВЕЗЕНКОВ, А. *Формулиране и преформулиране на османизма*. – В: *Преплетените истории на Балканите. Национални идеологии и езикови политики*. Т. 1. Съст. Р. Даскалов, Ч. Маринов. София: НБУ, 2013, с. 248–278.

⁵ ТОДОРОВА, М. *Балкани. Балканизъм*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.

⁶ СТОЯНОВ, И. „Млади“ и „стари“ за дуализъм с Османската империя през *Възраждането*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2016, с. 7.

Същата идея за изоставането ни и за приемането на вече разработените европейски идеи защитава и Вера Мутафчиева.⁷ Подчертаването на осъзнатия дуализъм с турската култура, както и на неизбежните европейски влияния, доказват сложните преплитания в личностите и ситуациите през Българското възраждане, които провокират митичните напластявания за чиста българска идентичност и които ясно проличават в литературните произведения от ново време. Не е тайна, че възрожденската преса изобилства от нестабилни, но чести форми на политическия турско-български дуализъм. Българите се чувстват поданици на Османската империя, а не граждани. През Възраждането, както впрочем и в новата ни история, желанието за радикална политическа промяна се изразява с отрицание на съществуващ модел, без да се предложи нова програма за обществено или политическо преустройство.

Смисълът на понятия като родолюбие и родоотстъпничество, национализъм и интернационализъм се придава от различните конюнктури на времето, в което се четат и предлагат. Сложният Източен въпрос с многобройните си участници – и малки, и големи – предполага различни тълкувания, а оттам личности и ситуации, за които практическият резултат е далеч по-важен отколкото идеологическата правоверност. Хора с двоен или дори троен идентичностен характер участват в българското битие, а оттам и в българските романи. И дали това е добро или зло определят конюнктурите, в които тези произведения се включват или пък чрез които се четат.

Един от най-мощните митове в българското културно съзнание, изфабрикуван от реалните факти на историята, е този за еничарите. В монографията си „Еничарите. Преплетени истории в османския контекст на XIX век“ Надежда Александрова доказва, че тази религиозна и културна конверсия на християнски момчета се изковава и като културен продукт, използван и от османците, и от християнските народи в Османската империя, от чиито редици се вземат бъдещите султански войници. Еничарите са образ на злото, жестокостта, предателството и фанатизираната кръвожадност.⁸ Точно така те влизат в литературата на XIX век. Този с все сила подчертан образ на злото с лекота преминава и в постосманските общества, които имат нужда от дълго време, за да забравят националните си травми.

В българската историография има три монографии, представящи еничарите, тяхното време, същност, зародиш и край. Това са „Еничарите в българските земи“ от Цветана Георгиева (1988), „Кърджалийско време“ от Вера Мутафчиева (1962) и „Султан Махмуд II и краят на ени-

⁷ МУТАФЧИЕВА, В. *Книга за Софроний*. София: Военно издателство, 1978.

⁸ АЛЕКСАНДРОВА, Н. *Еничарите. Преплетени истории в османския контекст на XIX век*. София: Изток-Запад, 2018.

чарите“ от Страшимир Димитров (2015). Те ни казват, че идеята да се рекрутират християнски момчета е всъщност военна повинност. Чрез рекрутирането се организира мощна военна дружина, лично подчинена на султана. Тази „нова войска“ добива име – еничари. Те били високо платени фанатизирани войници, затова и в пика на тяхната слава мюсюлмани искали да се включат във войската, а християни често пъти давали с желание своите деца. Да им осигурят кариера.

В края на XVI век настъпва деградацията на еничарството. То вече се е превърнало в ужасяваща аморална маса, неговият разпад се характеризира и с това, че от състава му се отклоняват маса хора, които стават откровени разбойници. Към тях се присъединяват авантюристични елементи, което ражда обобщителната формула „еничари, кърджалии, даалии и други“⁹. Според Вера Мутафчиева бесовете им не са социална идеология, а поминък, средство за грабеж, и в тези орди влизат и българи, кои еничари, кои други.¹⁰

Какво помни и употребява българската културна и в частност литературна памет относно еничарството? На първо място, масовото обобщение: еничарите са равни на турци. Николай Тодоров отбелязва, че „историята на Османската империя не е история на вътрешната и външната политика и на културно-религиозните проблеми на господстващата феодална класа, а на съставляващите я народи“.¹¹ Спрямо еничарите българската литература проявява етническата съпротива към турците, главните герои в националната травма. Тя отделя голяма внимание на „кръвния данък“, т. нар. „девширме“, което е актът на рекрутиране. Но българското културно съзнание го помни като трагедия, родово жестоко разкъсване. Не излизат наяве историческите истини на съпротива – бягства, укривания, осакатявания, женене на невръстни деца, даване на подкупи.¹² Скрити остават и ежедневните доброволни похамеданчвания с цел смяна на социалния статус и вливане в различни слоеве на османското общество.¹³

Съвсем пък скрити от обществото остават фактите, които всеки изследовател на Османската империя неминуемо афишира – а имен-

⁹ АЛЕКСАНДРОВА, Н. Цит. съч., с. 237–239.

¹⁰ МУТАФЧИЕВА, В. *Кърджалийско време*. Пловдив: Жанет 45, 2008, с. 45–48. Всички цитати по-нататък са по това издание.

¹¹ ТОДОРОВ, Н. Двадесет и пет години Институт по балканистика към БАН. – *Исторически преглед*, VIII, 1989, кн. 8, с. 68.

¹² ГЕОРГИЕВА, Ц. *Еничарите в българските земи*. София: Наука и изкуство, 1988, с. 95–110.

¹³ ЖЕЛЯЗКОВА, А. Проблемът за достоверността на някои домашни извори, трайно залегнали в българската историография. – *Либерален преглед*, 13.06.2015: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2728-2015-06-13-09-51-46>.

но, че способните рекрутирани християнски момчета са подготвяни за управленския елит на империята и впоследствие те заемат високи държавни постове. На кой изследовател му е хрумвала идеята, че визирът от емблематичната поема „Изворът на белоногата“ може да не е българин, но при всички случаи е християнин?

През 1964 г. излиза романът на Антон Дончев „Време разделно“, който и до ден днешен е дълбоко харесван, но в последните тридесетина години – и силно разобличаван и критикуван. По него през 1988 г. е създаден едноименният филм с режисьор Людмил Стайков. Филмът, както и романът, има огромен успех в съзнанието на масовия потребител. В предговора към книгата си Антон Дончев заявява историческа претенция – че повествованието проследява насилственото помохамеданчване на родопската долина Елинденя през 1668 година и че разказаното се опира на автентичните документи на светогорски монах, наричан в романа поп Алигорко, и на френски дворянин, пленен при Кандия и приел исляма (с. 5).¹⁴ В своя статия Цветана Георгиева обобщава историческата ситуация около романа: че литературоведите не могат да се спогодят за жанра му, защото историческата основа е твърде съмнителна; че романът е поръчков; че по времето на социализма той е съставна част от държавния мит за турското робство и за турското насилие над българите.¹⁵

Разпъван между митологичната популярност и сериозните възражения на историците, майсторски написаният роман на Антон Дончев е ярка част от националната култура, видимо продължаваща живата националистическа линия в нея. В него „турците“ е обобщителна и безразборна метафора на мюсюлманството, включващо и турци, и конвертирали в мюсюлмани християни, и страхливци, които не се противопоставят на властта. Многопластова гама на злото, използвана от държавния национализъм по времето на социализма. Турците са „кръволоци“, „зверове“. Във всяко село се вземат момчетата, за да се направят еничари. Български момчета са продавани и за роби. Позната струна на масовото националистическо внушение, което и в романа се подплатява с позната митологема: „че сега може и да страдаме и да сме роби, ала и българите са имали някога царство и са били свободни, та силни“ (с. 303). Във „Време разделно“ спонтанното обосноваване чрез фолклорната култура влияе силно върху масовата рецепция, която априори приема митологията за историческа истина. Внушението за насилие е органично, защото напълно се включва във вековно

¹⁴ Цитатите от романа тук и по-нататък са по изданието му от 1989 г.

¹⁵ ГЕОРГИЕВА, Ц. Историографски митове и литература (романът на Антон Дончев „Време разделно“). – 11.04.2011: https://www.rodopskistarini.com/2011/04/blog-post_7765.html.

култивираната страница за турското робство. Романът не прави особена разлика между помохамеданчване и кърджалийство, между башибузук, спахии, еничари. Смесват се времена и социални съсловия. Всички, които не са с щемпела българин, се отдават на грабеж, след като са завзели с насилие нивите и имотите на българите (с. 53). Налице е традиционната безразборна употреба на „турчин/турско“ – устойчива културна практика и до днес. Тя е двуполюсна още от възрожденската култура: „българско–турско“. Българското е жертвено, но и еталон за идентитет, когато регистрира съпротива: „Глава си даваме, ала вяра не даваме“ (с. 172). Още една обобщена употреба: българското става равно на християнското. В тази двуполюсна конфигурация психологията е опростена: дошло е „време разделно“. В митологичен план това е познато, в исторически план – невярно.

Разорителят на Елинденя, човекът, който с насилие налага исляма над българите, е Караибрахим. Еничарин, навремето изтръгнат с насилие от рода си и от същото това място, впоследствие завърнал се пак там – като турчин. Преобръщането не е предадено като процес, авторът се доверява на фолклорната представа за еничарите: фанатизирани предатели на своето, античовешки носители на кръвожадност и мародерство. Гледната точка спрямо Караибрахим е фолклорно–българската. Еничаринът е представен като напълно травестиран човек – и в културно, и в религиозно, и в човешко отношение. Точно както масовата рецепция мисли еничарите. Като предатели и кръволоци. Прочее, в голямата си част българската литература не обгражда еничарството с историческата му конюнктура. Създава му единствено българска гледна точка, силно устойчива още от възрожденския национализъм. Така например у героя липсва идеята за личен избор. Липсват редица важни знания от страна на романа: че събраните чрез девширме християнски момчета са разпределяни по йерархиите на Османската империя. Че на способните от тях била предоставяна възможност за високи служби. Че много често те ги приемали с благодарност, което е избор. Психологическият регистър на еничарите е толкова богат, колкото прослойки има еничарството и колкото хора има в състава му. В романа на А. Дончев Караибрахим е еднозначен образ на родоотстъпника, фанатизиран в друга вяра, продукт единствено на чужда колонизаторска воля. Както се пее в народните песни.

По друг начин е конструиран образът на Венецианеца, френския аристократ, пленен при Кандия и трансформиран в мюсюлманин. Той е усъмнен, раздвоен, изпълнен със съчувствие, изтерзан от съвест, зареден с възторг от силата на героични мъже, унижен от собствената си слабост, от съзнанието, че не може да се противопостави като българите с непоклатим идентитет. Този далеч по-сложен образ е необходим на повествователя, за да снабди българския национален разказ със съчувств-

вие и възхита отвън. Другите народи са слаби, те веднага са се предали; българският героически приема смъртта, но вяра и народност не дава. Или ако ги дава, то е само чрез нечовешкото насилие на поробителя. Многобройните сцени на мъчения са сцени от възрожденския национализъм, според който кървавото тяло удостоверява мъченическата жертва на предизвестения български героизъм и разбира се, на последвалото безсмъртие в паметта на народа. Достатъчни са трите заръки, които Манол дава на сина си Мирчо, в случай, че бъде взет като „кръвен данък“. И трите са в духа на абсолютната етническа идентичност, удостоверена със смърт: „Българин се роди, българин да умреш“ (с. 393). Безпрепятствено популяризиране на романтичните струи от XIX век.

В романа помохамеданчването на Родопите издава и една исторически явна характеристика: помаците са ни свои, ни чужди на българи и турци едновременно. Ето: „Не давах да променят вярата си, защото помаците – тъй викат другите на българите мохамедани, а те самите се наричат ахряне, – защото ахрянете остават настрана и от българи, и от турци. И вместо да помагат за разпространението на правата вяра, те се затварят в селата си“ (с. 70). Този милетски манталитет е отлично разработен от Мария Тодорова в статията ѝ „(Пре)образуване на идентичността сред помаците в България“.¹⁶ Според нея помохамеданчените християни не губят християнското у себе си, дублират го с мюсюлманското. Тази им дублетност, както и изолираност винаги е позволявала на различни политически доктрини, режими, както и на различни национализми да се възползват от помаците. Точно тази плъзгавост е заложена в романа на А. Дончев, което е основание днес често да е определян като обслужващ, поръчков, конюнктурен. Малцина прозират, че „Време разделно“ е сполучлив образ на българския манталитет, издигнал етническата идентичност като компенсация на постоянните трансформации в историческото, обществено и лично битие.

Но смисловото ядро на романа е еничаринът Караибрахим. Еничарството е двойно усилена форма на злото в Османската империя – веднъж като жестока и насилствена родова разкъсаност, втори път като предателство и родоотстъпничество. Точно този опростен образ на еничарството живее в масовото културно съзнание. Той позволява и до днес „еничарин“ да се употребява като метафора на предателството, като подлост спрямо близките. В това си битие еничарството е крайно схематично, в него е заложено само насилието на трансформацията. Насилието също е с еднозначен образ: турци, ислям, поробител. Все понятия от националната идеология от XIX век, която активно се поддържа от държавния соц национализъм.

¹⁶ В: ТОДОРОВА, М. *България, Балканите, светът: идеи, процеси, събития*. София: Просвета, 2010, с. 208–244.

Възрожденската национална идеология споява културното съзнание с мистиката на народния суверенитет, премеен в романтични дрехи. Подобна технология с радост се унаследява от комунизма, макар и не в самото му начало, което е под знака на интернационализма, а след 60-те години, когато отделните социалистически държави предприемат маскиран курс на противопоставяне на Москва чрез разработване на собствени национализми. Възпитаваната в романтичен национализъм публика прегръща „Време разделно“, но и държавната власт прегръща романа, защото той е максимално удачен образ на националното страдание и стоически героизъм при формулиране на идентичността. Албена Хранова посочва, че романът излиза в момент, когато тече „поредната държавна акция по преименуването на българите мюсюлмани в Родопите през 60-те–70-те години на XX век“.¹⁷ Тъкмо тази сдвоеност между масова рецепция и държавна необходимост поражда огромната популярност на произведението. Масата интуитивно чувства легендната трактовка на историята, която официозната гледна точка може лесно да манипулира и направлява. Във „Време разделно“ всичко е очаквано – утвърждава се вековен ред, възпроизвежда се народна традиция. От Антон-Дончевите конверти не може да се очаква повече, отколкото мълвата знае за тях. Затова пък стилизацията на легендното е постигната в прекрасен, завършен и интригуващ вид.

Историографията е категорична – ислямизирането на българското население е постепенен и не особено насилствен процес, част от политиката на империята за създаване на хомогенно население. Милетският манталитет на ислямизираните християни ги прави нито свои, нито чужди¹⁸, и тази разхлабена идентичност провокира участие в историческите събития, което не е мотивирано от идеологическа кауза, а от лични страсти, решения и сметки. Това пък е безкраен материал за романистите, за да изследват човешката психология.

Един от авторите, които се занимават с братоубийствените кланета, в които българи колят българи по турско, е Георги Божинов. Книга със странна съдба – „Калуния-каля“ – твърде късно заема мястото си в българската литература. Фактът дължим на писателя Деян Енев, открил случайно романа и популяризирил го с любов и зачитане към дарбата на автора. Издаден през 1988 г., той потъва в критическата немара и в бурното време на обществените промени. Деян Енев връща на българската публика прекрасен разказ за Априлското въстание от 1876 година – този на родопските помаци, участвали в жестокото потушаване на бунта. Рома-

¹⁷ ХРАНОВА, А. Родно, дясно и ляво: Антон Дончев. – *Либерален преглед*, 28.11.2008: <http://www.librev.com/index.php/arts-theory-publisher/413-2009-06-16-06-07-56>.

¹⁸ ТОДОРОВА, М. Цит. съч., с. 215.

нът използва пестеливо историческите топоси, време и факти. Авторът видимо визира Баташкото клане и драмата както на българи, така и на помаци. Идеята е историята да се покаже през психологическите състояния и характерите. Концептуалното е оставено на заден план в името на разноликия живот и човешкото справяне с него.

Главният герой Калуньо е помак, чийто живот съвпада с Априлското въстание. Той е правоверен, моли се на Аллах, но всъщност никога не си е давал сметка точно какъв е извън собствения си живот – извън любовта му към три жени, стопанството му, труда му. Животът тече величествено с доброто и злото в него. Суетнята идва със слуховете: „Почнаха да приказват всички, и приказваха само за това под път и над път. Че каурите се готвят усилено, печели сухари и купували цели коли с барут. И че – резил! – барутя го купували от барутените фабрики на наши – правоверни!... Че и топове щели да докарват чак от Московията. Че даже щели да ги предвождат московски паши и началници – за да колят всичко мюсюлманско...“ (с. 80).¹⁹ Московската следа в Априлското въстание е отработена митологема в последните дни на „болния човек“ край Босфора, подхранвана от всички заинтересовани – и от империята, и от Великите сили, чакащи „смъртника“ да почине, за да разграбят имането му. За това пише и Генчо Стоев в „Цената на златото“. Московската следа се внушава и от Портата (по време на Цариградската посланическа конференция от 1876 г.), която прави всякакви усилия да докаже на Великите сили, че революционните движения през XIX век не са продиктувани от лошото положение на християните в империята, а са плод на външни агитации.²⁰ Самата Русия, под шапката на панславянската идея, чрез многобройни свои агенти развива „една особена агитация във всички славянски страни в Турция, че скоро ще настане часът на избавлението им“.²¹ Ролята на освободител и обединител принадлежи само на Русия и това е една от големите митологеми през Възраждането – тази за „дядо Иван“, който безкористно, „по славянски“ ще ни освободи. След зверствата при потушаването на въстанието пристига английска комисия, снабдена, разбира се, не с човешка, а с геополитическа гледна точка: „Комисията трябваше да докаже, че виновници са: първо, българите, подтикнати от чужди страни и по-специално от Русия; второ, некадърните управници от старото правителство, които са вече свалени; трето, местните водачи на мюсюлманското население, които не се покоряват на централната власт. На всички виновници щеше да се търси отговорност“.²²

¹⁹ Цитатите тук и по-нататък са по изданието на романа от 2015 г., София: ИК Хермес.

²⁰ БИЛЯРСКИ, Ц. Предговор към: Б. РАЙНОВ, д-р П. ГУДОВ. *Лъжи и истини около нашето Освобождение*. Съст. Цочо В. Билярски. София: Антико, 2018, с. 12.

²¹ РАЙНОВ, Б. Нашето освобождение (спомени за Сан-Стефанска България). – Пак там, с. 63.

²² ВЪЛЧЕВ, А. *Тъмраш*. София: Изд. на Отечествения фронт, 1976, с. 154.

Размирните български села са гледани от част от помаците като плячка, готвят се да ги „бастисат“. Романът „Калуня-каля“ представя участието на паравоенните отряди в мародерствата като доброволно, не като мобилизация. Грабежи, опожарявания, изнасилвания, човешки лешове, разхвърляни части от тела – картините на насилията не отстъпват на сърцераздирателните вопли на Захари Стоянов и Иван Вазов. В жестокостите няма разлика между помаци, редовен башибозук, цигани. Всеки според душата си. Има само въпроси: „Защо е това, боже?...“ (с. 112). Или констатации: „не е добра таз работа“ (с. 151). Баташката черква, една от светините на България, е представена като „затрупана с лешове“, смърдяща: нейните „бели варосани стени бяха опръскани до гърди с нещо черно; не съвсем черно, а червеникаво“ (с. 152). Събитието е видно в своя финал. Резултатът му е изживян от един помак, сам не чувстващ българин ли е, турчин ли. Човек, настъпващ детски ръчички, прибиращ детско черепче, за да покаже на озверели хора как „всички бяха секли“. „Каурин не съм“, извиква Калуньо, но не това е идеята на сблъсъка с правоверните: детското черепче е обвинението към своите, към извършеното престъпление от човеци върху човеци.

Историческите източници сочат, че въстаналите села също сформират паравоенни структури, отбранителни дружини, които да защитят българското население от изстъпленията на цялата тази сган, налетяла да граби, убива и изнасилва.²³ В тези дружини участват и правоверни, отвратени от жестокостта. В „Калуня-каля“ подобен исторически сюжет е релефно застъпен. Калуньо ръководи „тайфа“, хора, които проумяват, че „е станало нещо нередно“ и се мъчат да внесат човешка справедливост. Самият Калуньо дава обяснение пред каймакамина защо е събрал хора в помощ на пострадалите: „Каймакам ефенди, ако вие познавате властта, която седеше на вашето място преди вас – ще разберат защо не съм се обърнал към нея“ (с. 310). Историята предлага събитието, хората правят същността му. В романа на Георги Божинов нищо не е двуполярно, освен доброто и злото. В него не се държи сметка защо е избухнало въстанието, политическият аспект от „Цената на златото“ е напълно пренебрегнат. Разгърнатата е човешката природа, която се проявява в събитието. След въстанието хора са обречени на глад, мизерия, страдание. Ехото на събитието още тътне в съдбите им. Калуньо и „тайфата“ му помагат, състрадат, отричат се заради човешината. Те не знаят добро ли е или зло въстанието, кой е крив в него и кой прав. Те виждат страданието. Пак в страдание и насилие Калуньо губи двете си любими жени – Костанда и Малката. Злото няма историческо лице. Най-после и Калуньо се предава, грохнал от загубите. Но животът е по-силен в своите логически продължения.

²³ КОСЕВ К., Н. ЖЕЧЕВ, Д. ДОЙНОВ. *История на Априлското въстание 1876*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2006, с. 376–440.

Според документите едни от зверствата, извършвани спрямо българското население, са и тези: отвличали се християнски деца и се разпределяли по мюсюлмански къщи като слуги или пък направо се продавали като роби по черкезките села.²⁴ В романа Калуньо спасява две такива деца – Нано и Малката. В Малката се влюбва, а пък Нано след смъртта на спасителя си се жени за жена му Гюла и раждат момченце. Животът прави така, че бездетният Калуньо се продължава в род и в легенда. Заради доброто, което помакът струва на българите. На фона на целия геополитически цинизъм неговото добро е сякаш безпомощно. „Ингилизката комиция“, която ще дохожда да гледа зверствата, трябва да бъде излъгана докдето може. Цигани тъпчат трапове с човешки лешове, подканяни от чаушин: „Тъпчете бре! Да се не види нищо“ (с. 150). Не е съвсем така. Кръвопролитията в България раждат огромен международен отклик. Специално в „Ингилизия“ масовото движение на солидарност с българския народ е насочено срещу английското правителство, съучастник на Османската империя, а оттам и в извършените престъпления. В Германия Бисмарк открито призовава Русия да започне война в защита на славянската кауза. В Русия „политически групировки, главно от висшите военни среди и панславистки организации, целенасочено насърчават и раздухват обществения ентузиазъм [...], като настояват за активна настъпателна политика в духа на традиционните руски имперски амбиции на Балканите“.²⁵ Романът на Г. Божинов вижда огромния Източен въпрос като човешки истории, в които тъкмо човешките категории като насилие, свобода, справедливост, любов, възмездие търсят своите граници. Етническите и религиозни сблъсъци са нищо пред човешката природа. В този смисъл няма преобърнати хора.

Съвременната историческа белетристика постепенно регистрира процес на зачитане на историографията и на осмисленото от историците значение на протекли събития. Дистанцията между „днес“ и Османската империя, в чиито граници сме били толкова дълго, се увеличава, и това дава възможност да се избегнат очакваните поизхабени клишета на националната ни идеология от XIX и XX век. Ако романът на Антон Дончев все още ги затвърждава, то „Калуня-каля“ от Георги Божинов не само доближава историческото време до неговата автентичност, но и го използва за индивидуални човешки сюжети. Отървава се от морализаторство и вижда историята като изява на човека, а не на етноса.

²⁴ *Априлско въстание 1876. Сборник от документи*. Т. I. София: Наука и изкуство, 1954, с. 479.

²⁵ КОСЕВ, К. *Априлското въстание. Прелюдия към Освобождението*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000, с. 92–93.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АЛЕКСАНДРОВА, Н. *Еничарите. Преплетени истории в османския контекст на XIX век*. София: Изток-Запад, 2018.

Априлско въстание 1876. Сборник от документи. Т. I. Съставил и превел Борис Недков. Под ред. на Ал. Бурмов. София: Наука и изкуство, 1954.

АРЕТОВ, Н. *Българското възраждане и Европа*. София: Кралица Маб, 1995.

БИЛЯРСКИ, Ц. Предговор. – В: Б. РАЙНОВ и д-р П. ГУДЕВ. *Лъжи и истини около нашето Освобождение*. Съст. Ц. В. Билярски. София: Антико, 2018.

ВЕЗЕНКОВ, А. *Формулиране и преформулиране на османизма*. – В: *Преплетените истории на Балканите. Национални идеологии и езикови политики*. Т. 1. Съст. Р. Даскалов, Ч. Маринов. София: НБУ, 2013, с. 248–278

ВЪЛЧЕВ, А. *Тъмраш*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1976.

ГЕОРГИЕВА, Ц. *Еничарите в българските земи*. София: Наука и изкуство, 1988.

ГЕОРГИЕВА, Ц. *Историографски митове и литература (Романът на Антон Дончев „Време разделно“)*. – 11.04.2011: https://www.rodopskistarini.com/2011/04/blog-post_7765.html [прегл. 20.02.2022].

ДИМИТРОВ, С. *Султан Махмуд II и краят на еничарите*. София: Изток-Запад, 2015.

ЖЕЛЯЗКОВА, А. *Проблемът за достоверността на някои домашни извори, трайно залегнали в българската историография*. – *Либерален преглед*, 13.06.2015: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2728-2015-06-13-09-51-46> [прегл. 20.02.2022].

КАРАХАСАН-ЧЪНАР, И. *Национализмът на Балканите*. – *Либерален преглед*, 28.11.2012: <http://www.librev.com/index.php/prospects-europe-publisher/1862-2012-11-28-10-06-25> [прегл. 20.02.2022].

КОСЕВ, К. *Априлското въстание. Прелюдия към Освобождението*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000.

КОСЕВ К., Н. ЖЕЧЕВ, Д. ДОЙНОВ. *История на Априлското въстание 1876*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2006.

МАРКОВ, Г. *„Балканизацията“. Геополитическо явление в конфликтознанието*. София: Военно издателство, 2011.

МУТАФЧИЕВА, В. *Книга за Софроний*. София: Военно издателство, 1978.

МУТАФЧИЕВА, В. *Кърджалийско време*. Пловдив: Жанет 45, 2008.

РАЙНОВ, Б. *Нашето освобождение (спомени за Сан-Стефанска България)*. – В: Б. РАЙНОВ, д-р П. ГУДОВ. *Лъжи и истини около нашето Освобождение*. Съст. Цочо В. Билярски. София: Антико, 2018, с. 50–119.

СТОЯНОВ, И. *„Млади“ и „стари“ за дуализъм с Османската империя през Възраждането*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2016.

ТОДОРОВ, Н. *Двадесет и пет години Институт по балканистика към БАН*. – *Исторически преглед*, VIII, 1989, кн. 8, с. 65–75.

ТОДОРОВА, М. *Балкани. Балканизъм*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.

ТОДОРОВА, М. (Пре)образуване на идентичността сред помаците в България. – В: М. ТОДОРОВА, *България, Балканите, светът: идеи, процеси, събития*. София: Просвета, 2010, с. 208–244.

ХРАНОВА, А. Родно, дясно и ляво: Антон Дончев. – *Либерален преглед*, 28.11.2008: <http://www.librev.com/index.php/arts-theory-publisher/413-2009-06-16-06-07-56> [прегл. 20.02.2022].

REFERENCES

ALEKSANDROVA, N. *Enicharite. Prepleteni istorii v osmanskiya kontekst na XIX vek. [The Janissaries. Intertwined stories in the Ottoman context of the 19th century.]* Sofia: Iztok-Zapad [publ.], 2018.

ARETOV, N. *Balgarskoto vazrazhdane i Evropa. [The Bulgarian Revival and Europe.]* Sofia: Kralitsa Mab [publ.], 1995.

BILYARSKI, T. Predgovor. [Preface.] In: B. RAYNOV & Dr P. GUDEV. & T. BILYARSKI (ed.). *Lazhi i istini okolo nasheto Osvobozhdenie. [Lies and truths about our Liberation.]* Sofia: Antiko [publ.], 2018.

BURMOV, A. (ed.) & B. NEDKOV (ed. & transl.). *Aprilsko vastanie 1876. Sbornik ot dokumenti. [April Uprising 1876. Collection of documents.]* Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo [publ.], 1954.

GEORGIEVA, T. *Enicharite v balgarskite zemi. [The Janissaries in the Bulgarian lands.]* Sofia: Nauka i izkustvo [publ.], 1988.

GEORGIEVA, T. Istoriografski mitove i literatura (Romanat na Anton Donchev “Vreme razdelno”). [Historiographical Myths and Literature (Anton Donchev’s novel “Time of Parting”).] In: 11.04.2011: https://www.rodopskistarini.com/2011/04/blog-post_7765.html [seen 20.02.2022].

DIMITROV, S. *Sultan Mahmud II i krayat na enicharite. [Sultan Mahmud II and the end of the Janissaries.]* Sofia: Iztok-Zapad [publ.], 2015.

KARAHASAN-CHANAR, I. Natsionalizmat na Balkanite. [Nationalism on the Balkans.] In: *Liberalen pregled*, 28.11.2012: <http://www.librev.com/index.php/prospects-europe-publisher/1862-2012-11-28-10-06-25> [seen 20.02.2022].

KOSEV, K. *Aprilskoto vastanie. Preljudia kam Osvobozhdenieto. [The April Uprising. Prelude to the Liberation.]* Sofia: M. Drinov Academic Publishing. 2000.

KOSEV, K., N. ZHECHEV, D. DOYNOV. *Istoriya na Aprilskoto vastanie 1876. [History of April Uprising 1876.]* Sofia: M. Drinov Academic Publishing. 2006.

MARKOV, G. “Balkanizatsiyata” *Geopoliticheskoyavlenie v konfliktoznanietyo. [“Balkanization”. Geopolitical phenomenon in knowledge of conflicts.]* Sofia: Voenno izdatelstvo [publ.], 2011.

MUTAFCHIEVA, V. *Kardzhaliisko vreme. [The Kurdzhali Age.]* Plovdiv: Zhanet 45 [publ.], 2008.

MUTAFCHIEVA, V. *Kniga za Sofronii. [A book about Sofronius.]* Sofia: Voenno izdatelstvo [publ.], 1978.

STOYANOV, I. “Mladi” i “stari” za dualizam s Osmanskata imperiya prez Vazrazhdanetyo. [“Youngs” and “olds” to dualism with the Ottoman Empire during the Bul-

garian Revival.] V. Tarnovo: St. St. Cyril and Methodius University Publishing, 2016.

TODOROV, N. Dvadeset i pet godini Institut po balkanistika kam BAN. [Twenty-five years Institute of Balkanism at the Bulgarian Academy of Sciences.] In: *Istoricheski pregled [The Historical Review]*, 8, 1989, iss. 8, pp. 65–75.

TODOROVA, M. (Pre)obrazuvane na identichnostta sred pomacite v Balgaria. [(Pre) formation of identity among the Pomaks in Bulgaria.] In: M. TODOROVA. *Balgaria, Balkanite, svetat: idei, procesi, sabitiya.* [Bulgaria, the Balkans, the World: Ideas, Processes, Events.] Sofia: Prosveta [publ.], 2010, pp. 208–244.

HRANOVA, A. Native, right and left: Anton Donchev. In: *Liberalen pregled*, 28.11.2008: <http://www.librev.com/index.php/arts-theory-publisher/413-2009-06-16-06-07-56> [seen 20.02.2022].

VALTCEV, A. *Tamrash.* Sofia: Izdatelstvo na Otetchestveniia front [publ.], 1976.

VEZENKOV, A. Formulirane i preformulirane na osmanizma. [Formulation and reformulation of Ottomanism.] In: R. DASKALOV & T. MARINOV (eds.). *Prepletenite istorii na Balkanite. Natsionalni ideologii i ezikovi politiki.* [The intertwined stories of the Balkans. National ideologies and language policies.] Vol. 1. Sofia: NBU [publ.], 2013, pp. 248–278.

ZHELYAZKOVA, A. Problemat za dostovernostta na nyakoi domashni izvori, trayno zalegnali v balgarskata istoriografiya. [The problem of reliability of some native sources durably grounded in Bulgarian historiography.] In: *Liberalen pregled*, 13.06.2015: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2728-2015-06-13-09-51-46> [seen 20.02.2022].

ETHNIC TRANSFORMATIONS IN THE BULGARIAN HISTORICAL FICTION

(*Time of Parting by Anton Donchev and Kalunya-kalya by Georgi Bozhinov*)

Abstract. In the Bulgarian national history of Turkish slavery, the words “janissary” and “pomak” have the status of a specific code. They are charged with the meaning of absolute evil. They became the object of fiction, their reception is almost always subject to prevailing conjunctures, not to historical justice. “Janissary” and “Pomak” are some of the most helpful labels aimed at keeping alive the myth of slavery, on which there are parasitizing ideological discourses. The latter include the ethnic dimension as the basis of the researched meanings. Considering several novels, Bulgarian fiction presents different interpretations of these historical figures, interweaving their authentic features into certain cultural models.

Keywords: janissary, pomak, myth of Turkish slavery

Antoaneta Alipieva, Prof., DSc

ORCID ID: 0000-0002-7248-3334

Web of Science Researcher ID: J-9872-2016

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

24, Tcar Assen Str., Plovdiv 4000, Bulgaria

E-mail: alipievaan@abv.bg